

Херцеговачки дукатници

Дукатницима су се у држави херцега Стјепана звали херцегови људи који су купили дукат, најопштији данак. Овај назив дубровачка канцеларија употребљавала је још за постојања херцегове државе. Кад су Турци освојили Херцеговину, те кад су и сами ускоро почели слати своје претставнике власти да по Херцеговини уиме данка купе по дукат, Дубровчани, а свакако и домаћи живаљ под Турцима, су и ове царске органе прозвали тим именом, иако су употребљавали и друге називе. С обзиром на временску појаву, дакле, постоје две врсте дукатника у Херцеговини: они у доба домаће феудалне државе и дукатници у време Османлија. Даље излагање показаше да ни дукатници у Херцеговини под Турцима нијесу били истородни, него и да њих има две врсте, с обзиром на територијално одређење и с обзиром на дукат који су купили.

I

Од краја XIV па током XV века до пада под турску власт наплаћиван је дукат као намет по огњишту у Зети, Босни и у Херцеговини. Поред тога, на Сандаљевој територији даване су и дажбине у природи чији износ није познат. Ове феудалне обавезе свакако су биле једнаке обавезама у суседној Зети, где су оне износиле модиј жита и десетак. То су биле пореске и феудалне обавезе земљорадника. Код сточара се није могло толико тражити, те су они вероватно плаћали дукат.¹ Дукатник би био »орган који је тај дукат брао«², порезник или чиновник³, но притом се није поуздано знало да ли је овај дукатник купио само

¹ И. Божић. Доходак царски, Београд, САН, 1956, стр. 74—77

² Гл. Елезовић. Турски споменици, књ. I, св. 1, Београд, СКА, 1940, стр. 1005.

³ С. Truhelka. Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GZM за 1911, стр. 155. Пошто Ђ. Трухелка овај дукат повезује са каснијом филиријом а дукатници су му „посебни порезници“, изгледа да је он сматрао да су дукатници прикупљали само „влашки дукат“. Такав закључак на основу Трухелкиног текста и каснијих Трухелкиних саопштења, изводи Р. Skok (Češka knjiga o vlaškom pravu, GZM за 1918, стр. 305—5, бел. 8) Он пише: „Према томе би дукатници били порезници који побиру влашке дукате...“ Види и: С. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke archive, GZM XXIII (1911), стр. 321—22.

дукат од влаха-сточара или и онај дукат земљорадника, који су уз дукат, како је речено, имали да дају и натуралне дажбине.

Први податак о дукатнику у Херцеговини односи се на 1419 годину. Док су остали делови Херцеговине под Сандаљем плаћали дукат од куће или по огњишту, Дубровчани су, јула 1419 године, посебним Законом о Конављима ослободили овога данка становништво Конавала, које је дошло под дубровачку власт. Сандаљ је, међутим, и даље желео да побира дукатни оброк од Конављана, онда већ дубровачких поданика, те је послао свог дукатника у Дубу, да на силу наплати данак.⁴ Дубровачких архивских вести о херцеговим дукатницима нема много; ипак, оне претстављају занимљив историски материјал. Овде ће се изнети три »случаја« у вези с херцеговим дукатницима.

У току привредне 1449-50 године извештан број херцегових поданика преселио се на дубровачко подручје; 27 кућа, наиме населило се у дубровачко Приморје. После тога, и можда у некој вези с тим, херцегови људи су провалили на Републичино земљиште, те су пљачкали и одузимали стоку. Дубровачким поклисарима који су почетком 1450 године поводом тога упућени у Херцеговину, Вукашину Гргуревићу и Стјепану Радојевићу, стављено је у дужност да говоре и с дукатницима. По архивским подацима, у овом случају дукатници су они они »који треба да саберу дукат« и њихова се функција односи само на једну годину. Херцегови дукатници имали су да наплаћују пореске обавезе и од оних херцегових поданика који су прешли на дубровачку територију; отуда, Дубровчани су се преко посланика обавезали да убудуће неће дозвољавати да се у дубровачку област ико досели.⁵

За време склапања мира у Херцег-Новом, спролећа 1454 године, кад је већ херцег Стјепан издао своју повељу Дубровчанима, приспео је у Дубровник Радин Гост са још два поклисара да преговара о повељи коју ће Дубровчани предати херцегу. Један од захтева овог посланства односи се на херцегове људе који су испред херцегових дукатника побегли на дубровачко подручје да би избегли плаћање дуката. Разматрајући ово, сенатори су, 18 априла, одлучили да се на херцегову територију врати живаљ који би са ње добегао на дубровачко земљиште у време

⁴ С. Трухелка. Testamenat gosta Radina, GZM, XXIII (1911), стр. 361—62. О дубровачким тешкоћама 1419 године у Конављима: В. л. Ђорговић, Хисторија Босне, Београд, СКА, 1040, стр. 422.

⁵ Државни архив у Дубровнику (DAD), Cons. Rog. XI: 147 и 149 од 23 и 31 јануара 1450; Let. Lev. XV, 28—28' од 3 фебр. 1450: „vui non sete ducatnich seno per uno anno“. Ове документе као и поменуте у следеће две белешке уступио нам је колега Сима Ђирковић, асистент САН. И овом приликом му се најљепше захваљујемо.

кад дукатници прикупљају дукат. Друго, допунско решење било би да ови пребези плате по дукат, али само једанпут, плаћајући једино оне године које су дошли да станују на Републичиној територији. Такви би се људи, после овог плаћања, сматрали да су поданици Дубровника. Од свега овога, међутим, изузимали би се они који су дошли у сам Дубровник. Крајем истог месеца, сенатском одлуком од 29 априла, наређено је тројници изабраних званичника да се начињеној повељи дода заклетва Великог вијећа и дукати за херцегове поданике који су избегли с херцеговачког подручја на дубровачко. Из овога би решења излазило да се у дубровачкој повељи издатој крајем априла 1454 године (која није сачувана) удовољило херцеговим захтевима у погледу наплате дуката које дукатници нису успели да саберу. С исплатом дуката, међутим, није баш ишло сасвим глатко, јер је Вијеће Умољених 16 новембра исте 1454 године закључило да се поступи сагласно садржини повеље, начињене с херцегом у погледу људи који су побегли с херцегове територије у дубровачку област и с тим у вези требало је одговорити на писма херцега Стјепана.⁶

Није тешко закључити да је купљење дукатног данка у Херцеговини за време домаће власти обављано прилично тешко; оно је праћено бежањем на суседно, дубровачко подручје. Мировни преговори 1454 године потврдили би, посредно, да се функција одређеног дукатника односила само на једну годину. Пошто се херцег сам енергично залагао за наплату дуката одбеглих поданика, и пошто сабирање овог дуката на дубровачкој територији није вршио лично дукатник, него је оно поверено Дубровнику као суседној држави, — биће да је дукатник херцегов био заиста државни орган, иако се вероватно мењао из године у годину, а не приватно лице, које би прибирање дуката узело под закуп; закупник би тешко одустао од жеље да сам обави наплату. Уосталом, за систем закупа, осим у рударству, Босна и Херцеговина средином XV столећа још нису економски дорасле. Правно је занимљива погодба да херцегови људи остану на дубровачком земљишту, али да плате једногодишњу обавезу, и то само пореску, тј. само дукат. Херцеговачка властела се у мировним преговорима не појављује с евентуалним захтевом да се и њима изврши каква накнада, чак ни компензација еквивалента за једногодишњу обавезу одбеглих кметова. Чак и да се радило о власима — сточарима, не би још било довољно елемената да се закључи да су дукатници за време херцега Стјепана прибирали само »влашки дукат« а не и дукат земљорадника.

Херцегов дукатник још се у једном случају чешће налазио на дневном реду седница Вијећа Умољених. Марко и Радивој

⁶ DAD, Cons. Rog. XIV: 49°, 53, 102: »... omnes homines de Chercech qui aufugerint in districtum nostrum, non intelligendo de Ragusi, quando duchatnizi de Cherzech volunt exipere ducatum, quod teneamus expelere de districtu nostro antem quod solvant ducatum et hos intelligantur pro una vice solum, de solvendo ducatum illo anno quo aufugerit.

Влатковићи, браћа Иванишева, који су, пошто их херцег беше протерао са баштина у Хуму, становали на Пељешцу, опљачкали су херцеговог дукатника. Херцег је на то интервенисао у Дубровнику. Вијеће Умољених је 4 августа 1456 писало кнезу и званичницима стонских радова да треба да нареду Радивоју Влатковићу да за три дана, пошто му налог буде уручен, врати све ствари што су он и његово друштво отели херцеговим људима, и да се у року од осам дана удаљи са Пељешца. Двадесет дана доцније решено је да се херцегу Стјепану упути 227 дуката и две чаше, што су његовом дукатнику одузели Марко и Радивој Влатковићи. Ствар, међутим, није са овим легла него се и касније потезала. Из једне сенатске одлуке од 17 маја 1457 сазнаје се за име тог дукатника. Звао се Вук Маринић, и сам је као дукатник и посланик херцегов дошао да прими новац у Дубровник. Из његове изјаве излази да 204 дуката припада херцегу, да су две чаше његове, а да је 16 дуката на име процене одузетих ствари.⁷ Дакле, опет излази да дукатник не би био закупник него херцегов орган. Он је морао бити угледнији човек, кад је у Дубровник упућен и у рангу посланика. Због тог угледа а и зато што се он из године у годину мењао, било би неадекватно означити га савременим називом »порезник«.

Дукатници се и касније срећу у књигама Републике. Један херцегов дукатник јавља се марта 1465 године,⁸ дакле уочи смрти херцеге Стјепана и турског поседања већег дела херцегове државе.

II

Како је било с пореским и феудалним обавезама херцеговачког живља непосредно после завођења турске власти, није познато. Досада познати турски и дубровачки документи не говоре да ли се у Херцеговини одмах прешло на систем филурије, тј. да сточари плаћају само дукат. Турски пописни дефтери из почетка друге половине XV столећа показују да је филурија као облик данка постојала пре пада Херцеговине под турску власт. Дефтер за вилајет Влк из 1454-55 године издваја у посебну категорију влахе који нису били војници; писар ових влаха Бранош уживао је тимар и припадао је старој феудалној класи.⁹ У дефтеру за Браничево из 1467-8 године налази се већ сасвим правно изграђен »влашки закон«, прихваћен бесумње знатно ра-

⁷ DAD, Cons. Rog. XV: 35', 131, Deb. pro Communi I, 33.

⁸ DAD, Cons. Rog. XVIII, 137'.

⁹ I. Inaldžik. Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva, Prilozi za orijentalnu filozofiju III-IV (1952-3), Sarajevo, 1953. str. 32.

није.¹⁰ Први дукатници у Херцеговини по доласку Османлија бележе се у Дубровнику 16 новембра 1482. Тога дана је у Сенату одлучено да се дарује Алија Турчин, који је дукатницима однео писмо војводе Ајазбега.¹¹ С овим првим дукатницима, који се у документу јављају у множини, почиње врло занимљива проблематика херцеговачких дукатника под турском влашћу.

Код обраде питања дукатника у Херцеговини под Турцима ваља најпре решити питање тзв. телоса и телосника. Телос је грчка реч и има више значења.¹² Значење које долази у обзир у овом случају јесте да телос значи дажбине, тј. обавезни новчани порески принос. О телосу први говори Михајло Константиновић из Острвице, још у XV веку. Он пише: »Христијани који се зову ђаури, сви су цареви поданици, и цар зна добро колико их има у свакој земљи или свакој крајини; они дају цару телос или данак на сваку годину од сваке главе по 40 аспри, а то се зове њиховим језиком алца, а 40 таквих иде у једну златицу... Поред тога ти исти Христијани дају још и својој господи којих су поданици, а који се зову Тимерлер, и то од сваке главе половину царског данка и десетак од свега жита и кулук«.¹³ Из овог из-

¹⁰ Филуриције је споменуо већ Н а т т е г у видинској канун — нами коју је на њемачки превео (*Des osmanlischen Reiches Staatverfassung und Staatsverwaltung, I Theil, Wien, 1815, стр. 313*), но не види се њен датум. Иако се позива на старост ове канун — наиме, ни Ђ. Трухелка не утврђује време издавања овог правног документа. (*Historička rodloga, стр. 155*). Ö. L. Barkan, у својој великој збирки канун — нама нема канун — наму за видински санџак, него доноси само закон за смедеревске влаци (Ö. L. Barkan, XV e XVI inci asirlarda Osmanli imperatorlugunda ziraat ekonominin hukukî-ve malî esasları, I cilt: Kanunlar, Istanbul, 1945, 342—5. Бр. Ђурђевић Иписи из дефтера за Браничево из XV века, Историјски гласник 3—4 (1951, стр. 93—99) доноси досада најстарију верзију „влашког закона“. „Влашки закон“ у нешто познијој редакцији донео је и Х. Хаџибеговић (Канун — нама султана Сулејмана Законодавца из првих година његове владавине, ГЗМ 1949—50 год., стр. 370—2). Од великог је интереса питање да ли још старији дефтер — и вилаети ВЛК из 1454—5 год. садржи одредбе о „влашком дукату“ или „влашком закону“. С. Трухелка (*Tursko-slovenski spomenici, стр. 321—2*) тврди да се под Турцима годишњи харач испрва плаћао од куће а после од одрасле мушке главе. Ова тврдња није основана на изворима, те је, као произвољна, нетачна.

¹¹ DAD. Cons. Rog. XXIV—115'; И. Божић, нав. д., стр. 77, бел. 14: *litteras pro ducathnicis a vojvoda Aiasbegh*. Види и: И. Божић, Херцеговачки санџак — бег Ајаз, Зборник Филозофског факултета Београдског универзитета, I (1948), стр.: 68, 76.

¹² St. Senč, Grčko-hrvatski rječnik za škole, Zagreb, 1910, стр. 920—921: крај — свршетак; завршавање; служба, посвећивање (у тајне); дажбине (порез, царине, дужни принос, новци — плаћања).

¹³ Михаила Константиновића Србина из Острвице. Историја или Ђетописи турски, списани око 1490, издао Ј. Шафарик, Гласник СУД XVIII, Београд, 1865, стр. 170—80 »Алка« је акча. За Јована Томића „добро обавештени писац“ Бенедето Рамберти је написао да је султан Селим I ударио на хришћане велики намет, *telotz*, напоменувши да ко од

ватка јасно се види: прво, да је телос износио дукат; друго, да су га плаћали сви поданици, не само сточари него и земљорадничка раја; треће, да је то била главарина а не порез по огњишту. У овом последњем у начину плаћања дуката, налази се главна разлика између овога телоса и »влашког дуката« кога су по доласку Турака плаћали сточари, као и између телоса и додаћег дуката по огњишту кметова.

Због тога што је телос био не данак уопште него одређена новчана обавеза у висини од једног дуката, постаје разумљиво зашто Дубровчани у појединим документима изједначају по имену дукатника и телосника, тј. онога који је сабирао телос. Тако, 2 августа 1491 вијеће Умољених усвојило је издатак од 36 дуката које је Мало вијеће потрошило као дар *telosnicho seu ducanthnico*.¹⁴ Другом приликом, јула 1520 године, за једног истог човека у једној одлуци речено је да је телосник а у другој да је дукатник.¹⁵ Очигледно је да су за Дубровчане називи дукатник и телосник били синоними, иако је разлике у смислу могло бити. У прво време више се употребљавао назив телосник, а касније дукатник, иако су оба дуго и упоредо примењивани, назив телосник последњи је пут запажен 1548 а први дукатник под Турцима среће се 1482 године.¹⁷ Најзад, сабирач овог дуката, телоса или харача могао се звати и харачар или харачник, иако бар »влашког дукат« у прво време није у целини био харач, тј. није цео ишао у султанову касу.¹⁸ У ћирилском ферману султана

њих није могао платити харач, могао се искупити предавањем дечака (Ј. Томић, Данак у крви, Посебни отисак извештаја учитељске школе у А-Лесинцу за 1897—98 шк. год., Београд, 1898, стр. 10 бел. 22). Телос кога је Рамберти поменуо Томић је добро превео у харач, само је тако ствар стилизовао као да је тек Селим ударио тај телос и да је то као неки намет а не основни порез немуслимана у отоманској држави. Једино што би с телосом Селима I могло бити јесте: а) да га је увећао; б) да је одобрио његову замену за предавање мушке деце која је узимана да се увећају потребе војске. Заведен свакако податком о телосу код Ј. Томића, С. Трухелка, (*Tursko-slovenski spomenici*, стр. 321) је начинио тешку збрку, самовољно тумачећи сваки архивски податак о телосу и телоснику као доказ за убирање данка у крви. Његова повезивања и тврдње лишени су сваког основа.

¹⁴ DAD, Cons. Rog. XXVI, 198.

¹⁵ DAD, Cons. Rog. XXXV: 249' i 250'.

¹⁶ Телосник би, тако, могао бити сабирач телоса, тј. данка у износу од једног дуката, који се плаћао уз остале обавезе земљорадника, док би дукатник био онај који на ужем, специфичном терену где се не даје готово ништа друго него дукат, убира тај дукат.

¹⁷ DAD, Cons. Rog. XLIX, 77 и Cons. Rog. XXIV, 115'. Поред дукатника под Ајаз-бегом бележи се и телосник (Cons. Rog. XXIV, 145; И. Божић, Херцеговачки санџак — бег Ајаз, стр. 68).

¹⁸ Треба нагласити да при систему филурије цео дукат који се плаћао није претстављао харач, тј. принос царске благајне, него и замену за десетак и испенцу санџак — бегу и пристојбу »за падишакове људе који скупљају цизију«. У каснијим канун-намама за Пожешки и Сремски санџак *gestm-i filûri* је означен као еквивалент само за харач. Бр. Ђурђевић, Филурије у Црној Гори у времену Скендер бега Црнојевића, Записи год. XIII, књ. XXIV, стр. 322-3 и 333-4 бел. . . 2).

Мехмеда II од 7 маја 1480, којим се Дубровчанима повисује годишњи данак са 12.500 на 15.000 дуката, поред осталих турских функционера среће се и харачник.¹⁹ Јануара 1486 забележен је у Дубровнику склав који је дошао да покрене да се плаћа харач.²⁰ Тридесет година доцније једном таквом *emino characiaro* упућен је у Церницу дар.²¹

*
*   *
*

Први дукатник или телосник који је забележен у дубровачким архивским књигама јесте телосник Босне који је по неком послу упутио свог гласника у Дубровник, те сенатском одлуком од 26 новембра 1467 био дариван.²² Дукатници Босне срећу се у дубровачким архивским књигама и касније, у неколико наврата. Склав и дукатник Босне даривани су по решењу Вијећа Умољених од 4 новембра 1489 и 6 августа 1493 а 23 јула 1499 Мало вијеће је одбило дар који је послан *ducantnico Bosne*.²³ Много чешће него босански дукатник јавља се дукатник херцеговачког дуката тј. санцака.²⁴ Више је него очигледно да је купљење дукатног данка вршено по санцацима. Уосталом, пописни дефтери по којима су сабирани дукати, такође су вођени по санцацима.²⁵ Али баш код овога питања има једна занимљива аномалија коју ваља истаћи.

Упоредо с херцеговачким дукатником среће се и посебни дукатник Требиња. Први докуменат о овоме носи датум од 1 децембра 1487, када је изгласано овлашћење кнезу и Малом вијећу да одговоре на писмо написано а *telosnich de Tribigne*.²⁶ Првог децембра 1552 убележен је у књигама Републичке касе издатак од 500 аспри, што је дато а *Mustafa, telosnich de Tribigne*.²⁷

¹⁹ С. Труhelка, *Tursko-slovenski spomenici*, стр. 57—58. Пошто је у бел. 16 указано на разлику по смислу између телосника и дукатника (ако се узме да он купи само „влашки дукат“), харачлик, по својој функцији, био телосник, пошто је телос харач.

²⁰ DAD, Cons. Rog. XXV, 76: *qui venit omnia solicitandi quod mittatur charaz.*

²¹ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 41 од 2 августа 1516. Гл. Елезовићу није јасно али му изгледа »да је с временом и тај порез купио« »харачци« или како га Дубровчани пишу »characianus« (sic!) нав. д., стр. 1005. Погрешно читање харацианус потиче од С. Труhelка (*Tursko-slovenski spomenici*, стр. 322).

²² DAD, Cons. Rog. XIX 285—5'. С. Труhelка, *Tursko-slovenski spomenici*, стр. 321.

²³ DAD, Cons. Rog. XXVI, 65; XXVII, 63 и XXVIII, 151'; С. Труhelка, *Tursko-slovenski spomenici*, стр. 321.

²⁴ DAD, Cons. Rog. XXX, 269'; XXXI: 174, 253'—4; XXXVI, 202' XXXVI, 78'—9; XXXVIII : 52', 166'; XLVI, 140; XLVIII, 99'—100; LVI, 183; LVIII, 250.

²⁵ V. Спаић, *Zemljišno-knjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*, Историско-правни зборник бр. 3—4, Сарајево 1950, стр. 19.

²⁶ DAD, Cons. Rog. XXV, 209

²⁷ DAD, Cassa publ. V. c, 28 сдесна.

Овај телосник сабирао је дукате и из Попова, једино због скраћеног писања у ранијим случајевима је помињано само Требиње; тако, 8 августа 1518 у Сенату је одлучено да се даде дар *telosnichio de Tribigne et de Popovo*, који је дошао лично да види и обиђе Дубровник, те је донео неки дар.²⁸ Како тумачити појаву посебног требињско-поповског дукатника и 1487, и 1518 и 1552 године ако не самом структуром пореског система или тачније неким реликтом, из одређених разлога задржаним у пореском систему, који у XV и XVI веку свакако да није био само порески систем у смислу пореске организације модерне државе. При свему том треба одмах скренути пажњу да се 1482 године, за време санџаковања Ајазбега, иако је он владао целом Херцеговином, дукатници помињу у множини, тј. било их је сигурно двојица.

Постављено питање не може се решити ако се немају на уму и основне чињенице из политичке прошлости Херцеговине првих деценија турске власти. У расправици *Херак Вранеш*²⁹ аутор овога прилога поставио је тезу о постојању посебне државности у оквиру Отоманског царства од краја 1476 до лета 1477 године, која је обухватала Требиње и Попово; ова је област дата на управу влаху Хераку Вранешу и она не би почивала на начелима турског управног система, као остали део Херцеговине, пошто се за поменуто време не појављују турски управни органи, иако их је ту било и пре и после овог временског интервала. Подаци о посебном дукатнику, иако су се тада поседовали из одређених разлога нису изнесени. Околност да постоји посебни дукатник Требиња и Попова додатни је аргуменат за горњу тезу.

У поменутој расправи о Хераку Вранешу речено је да су Дубровчани Херака третирали као да је санџак-бег.³⁰ Ако је принцип код убирања телоса био да се скупљање врши по санџацима, а ако је притом за Требиње и Попово, дакле за управо ону област којом је управљао Херак Вранеш постојао посебни дукатник, — треба закључити да су Требиње и Попово према осталом делу Херцеговине у одређеном моменту претстављали издвојен део, и то тако издвојен да се изузета територија третирала као област под управом човека који је по рангу сличан санџак-бегу. Чињеница партиципације је врло тврдоглава и уверљива, али тиме још није све речено. Зашто се, међутим, једно привремено стање, настало из политичког опортунитета, задржало као реликт у пореском систему? Одговор на ово питање, архивски документован, не може се дати, пошто засада не постоји довољна документација која би пружила могућност јаснијих наговештаја.

²⁸ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 280.

²⁹ *Godišnjak Istor. društva BiH VII (1956), str. 53—66.*

³⁰ Исто, стр. 59.

Тек анализом дефтера за Херцеговину из 1477-8 године могло би се штогод посигурно утврдити.³¹

Дозвољавам себи да учиним једну хипотезу. Пре 1477 године, тј. до укидања краткотрајне државине Херака Вранеша и првог пописа Херцеговине, уколико је уопште било могуће иоле потпуније прибирање дажбина по Херцеговини, није још уведен систем филурије, тј. »влашког дуката«, који је у себи садржавао готово свеколику феудалну и пореску обавезу влаха-сточара, него се плаћао телос, који је претстављао новчано давање, прибирано у смислу како то пише Михајло Константиновић из Острице. Систем филурије почео је да постоји у Херцеговини по свој прилици тек с увођењем филурије међу сточаре у области Херака Вранеша, тј. у Требињу и Попову, за време пописа од фебруара 1477 године или приликом поновног прикључења Требиња и Попова осталом делу херцеговачког санџака, у лето 1477 године. Тек после тога или бар у доба различито од онога за Требиње и Попово уведена је филурија међу сточаре осталог дела Херцеговине. У сваком случају су Требиње и Попово постали посебна пореска јединица у време кад су били и посебна управна целина, тј. у доба Херака Вранеша. Али, овом констатацијом се још не одговара на питање зашто је задржана посебна финансиска администрација за Требиње и Попово и после укључења Херакове области у Херцеговину. Ако пак ствар не би била у времену увођења филурије, нити уопште у вези с филуријом, остаје да су Требиње и Попово имали да као целина и можда отсеком одговоре својим пореским обавезама према султану, као врховном господару. У том смислу, начелно би долазила у обзир и муката, уведена управо у то време у Цариграду,³² а која би гласила евентуално на Херака Вранеша. При овој претпоставци, бар у прво време, положај Требиња и Попова био би сличан положај влаха Лешча, међу смедеревским власима, који су постали хаса падишахова.³³ (Притом би се муката или хаса могла односити само на »влашки дукат« а не и на приходе раје са тимара, или пак и на једно и на друго). Но, и у том слу-

³¹ Н. Inaldžik, (пом. м., стр. 33) дао је из поменутог дефтера сумарне податке о домаћим спахијама под Турцима у Херцеговини. Треба претпоставити да је и Херак био један од ових спахија. По овом дефтеру од 882 год. од хиџре у Херцеговини је било 107 влашких џемата тј. скупина, свакако катуна.

³² По Хомеру (Geschichte des osmanlichen Reiches, В. II, Pest, 1828, стр. 102—3) мукату (закуп) је први за свога великог везирства увео Рум Мехмед-паша, око 1470 године. Пре тога, кад се после 1453 године насељавао освојени и опустели Цариград, уведена је закупнина на куће које су предаване досељеницима. Како су се због овога многи досељени муслимани иселили, на претставку старог Лалашахина, ратног друга Мурата II, султан Мехмед II укинуо је ову закупнину на куће. Рум Мехмед-паша, међутим, поново је увео мукату и од његовог се времена зна за мукату као земљишни закуп.

³³ О томе види: I. Inaldžik, нав. м., стр. 535.

чају, иако он теже долази у обзир, једино се на означеном простору могао убирати дукат, како је за сточаре највероватније било у старој држави. Без обзира која је ситуација највероватнија 1477 године, не треба полазити од претходно створеног закључка да претежно сточарска Херцеговина никад није ишта друго могла давати осим дуката по огњишту. За суседну, не мање сточарску Црну Гору још је више времена протекло од турског освојења и то у време кад је у Херцеговини сигурно функционисао систем филурије, док је масовно, за целу Црну Гору, уведена наплата »по влашком обичају«. ³⁴ Било како било, посебни требињско-поповски дукатник даје ширу, друштвену подлогу у разматрању питања о Хераковој области, као и нови увид у систем убирања пореза, у Херцеговини у XV и XVI веку.

*
* * *

Не од малог значаја за хисторичаре, претставља питање: докле је живела установа херцеговачких дукатника. Бесумње, херцеговачки дукатници и телосници нису претстављали изузетак, него се живот установе санџачких дукатника развила и угасила у Херцеговини као у осталом делу Отоманског царства. Пошто не постоје разрађене студије у сличним питањима за читав оквир османлиске државе, треба се ослонити на архивску емпирију. Притом, ваља рећи реч-две и о самој природи архивских помена херцеговачких и босанских дукатника. Подаци о дукатницима и телосницима налазе се готово искључиво у кодексима Вијећа Умољених, и, осим изузетно, говоре само о даривању, односно о одређивању уздарја на дарове одређених дукатника. Пошто сви сабирачи дуката, из године у годину, нису слали дарове или поруке у Дубровник, нема ни бележака о свим дукатницима из године у годину. Тако, дубровачка грађа не може бити баш најзактније средство ни за утврђивање првог ни за установљавање последњег дукатника. Па ипак, сва друга грађа, ако уопште садржи вести о дукатницима и дукату као данку, ништа посигурно не може рећи. Дубровачке архивске белешке могу прилично одређено одредити кад се помени срећу или не срећу као масовнија појава, иако тачну годину не могу фиксирати. Последњи подаци који су досад откривени о дукатницима

³⁴ Бр. Ђурђевић, Дефтери за црногорски санџак из времена Скендер бега Црнојевића, Прилози за оријенталну филологију, 1, Сарајево, 1950, стр. 14. Филуриција је, међутим, било у Црној Гори и пре доласка Скендер-бега Црнојевића, када је сва Црна Гора претворена у филурициску област (Бр. Ђурђевић, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку, Сарајево, Свјетлост, 1953, стр. 93).

из Херцеговине односе се на 1593 годину.³⁵ Може бити да би се живот установе херцеговачких дукатника могао још продужити, но не много. Управо крајем XVI и почетком XVII века јављају се нове чињенице и у финансиском уређењу Отоманске државе. Нови став заузет је свакако и према власима-сточарима. Почиње да се прелази на нове пореске форме плаћањем данка отсеком. Сабирачи, пак, дуката постају закупници. За XVIII век нема никакве сумње да је »влашки дукат« убиран и у Херцеговини преко закупника и да је влашки порез *resm-i fil'uri* даван као маликјана.³⁶ Праву границу, мислим, претстављале би године 1606—1609, кад је под султаном Ахмедом I велики везир Мурат-паша, односно познати Ајни-Али израдио први буџет Царства.³⁷ Дакле почетком XVII века престала би институција херцеговачких дукатника, ако се ради о сабирачима »влашког дуката«. Што се тиче телоса, који се касније потпуно губи под овим именом, он је као цизја или популарно звани харач, тј. главарина хришћанске раје, у Херцеговини сакупљан као и у осталом делу османлиске државе. Можда је, међутим, »влашки дукат« за већину херцеговачких влаха и много раније укинут, те су ови власи сведени на положај обичне раје. У том случају херцеговачки дукатник дубровачких докумената био би сакупљач телоса у Херцеговини. Но, о томе касније.

*
* * *

Колико дубровачки подаци могу рећи о самој организацији купљења дукатног данка? Дукатници или телосници били су органи које је Порта слала у одређени санџак да покупе харач. Негде то и изричито стоји. Двадесетог септембра 1512 прихваћен је дар *sclavo Porte, ducathnico*.³⁸ Седмог децембра 1523 упућен је дар *ducathnico Porte* који је дошао да посети Дубровник.³⁹ Два-

³⁵ DAD, Cons. Rog. LXXII, 242' и LXXIII, 57. — Последњи Скорићев податак из серије *Dona Turcarum* је из 1592 године (Подаци за историју Херцеговине од 1566 до средине 17 вијека, ГЗМ за 1931, стр. 68). С. Тгу-ћелка, (*Turško-slovenski spomenici*, стр. 322) погрешно налази да је последњи дубровачки податак о дукатнику из 1507 године и да се дукатник већ 1516 године зове „*chagasianus*“.

³⁶ P. Skok, нав. м. стр. 304, бел. 5 (према саопштењу В. Трухлелке на основу сицила мостарског кадије).

³⁷ Ст. Новаковић, у уводу Хаџи-Калфи, Споменик XVIII (1892), стр. 4—5 (према оригиналном, француском издању Белена), М. Belin *Türkiye iktisadi tarihi*, çeviren M. — Ziya, Istanbul, 1931, с. 116 и 71—82.

³⁸ DAD, Cons. Rog. XXXII, 157.

³⁹ DAD, Cons. Rog. XXXII, 157.

десет шестог јула 1521 за херцеговачког дукатника се каже *venit ex Porta*⁴⁰. Петог фебруара 1565 одлучено је да се даде 8000 аспра *ducathnico Felicis Porte*.⁴¹ У једном случају помиње се и султанов телосник (*tellosnichos d. Turchi*).⁴²

Дукатници су са Порте упућивани у санцаке сваке године. Месец кад су били на послу тешко је одређеније утврдити, пошто су се они дуже времена бавили на терену; уосталом, они су се у Дубровнику могли јављати и по доласку и по одласку из Херцеговине. Мала анкета показује следећи резултат: за октобар има највише докумената (18%), онда за јули (15%) и новембар (12%), децембар (10%), јануар, фебруар и јуни (9%), ниједног податка нема за април, а тек нешто за март и септембар (3%). Ова статистика је релативна, али баш зато и има вредности. Излазило би да се порез наплаћивао највише у октобру — фебруару и у јуну — јулу. Ове резултате треба упоредити с оним што се зна о року плаћања влаха, филуриција према »влашком закону«. Овај закон из првих година владе Сулејмана Законодавца предвиђао је плаћање 63 акче на божић и 20 акчи на ђурђевдан.⁴³ Од набројаних месеци на плаћање влашког данка односили би се јануар — март и јуни — јули. Дукатници који се бележе у октобру, новембру и децембру, а који чине 40% архивских помена, нису убирали »влашки дукат« него телос, тј. главарину за султанову благајну. Слободно се, отуда, може закључити да бар половина оних дукатника који су, према дубровачкој грађи, купили данак по Херцеговини у XV и XVI веку нису сабирали од раје која би имала положај филуриција. С друге стране, морале су на неки начин постојати и две врсте дукатника: телосника и дукатника који су купили само »влашки дукат«.

Код наплате дуката влаха-сточара поставља се још једно питање. По најстаријој познатој редакцији »влашког кануна« из дефтера за субашилук Браничево из 1467-8 године познато је да су власи поред дуката давали и неке натуралне дажбине (овцу с јагњетом и овна а од катуна од двадесет кућа по шатор, један сир, три конопца и шест улара, једну мешину масла и једног овна).⁴⁴ Нешто мало измењено то је остало и у редакцији влашког закона из првих година владе Сулејмана Законодавца.⁴⁵ Није јасно да ли је дукатник који је у Херцеговини у XV и XVI веку купио »влашки дукат« био дужан да сабере и ове натуралне обавезе. Ако је он то сабирао, онда је телосник, тј. онај који је

⁴⁰ DAD, Cons. Rog. XXXVI, 78'—9.

⁴¹ DAD, Cons. Rog. LVII, 135'.

⁴² DAD, Cons. Rog. XL, 154 од 18 фебруара 1531.

⁴³ Бр. Ђурђев. Нешто о влашким старјешинама под турском управом, ГЗМ за 1940, стр. 59; Бр. Ђурђев, Сремска канун-нама из 1588—9 године, ГЗМ за 1949—50 год., стр. 277; С. Трућелка, *Historička podloga*, 156; Р. Скок, нав. м., стр. 303.

⁴⁴ Бр. Ђурђев, Исписи из дефтера за Браничево, стр. 97.

⁴⁵ Види белешку 43

купио само телос или главарину у детаљнијем смислу био дукатник (само дукатник) него онај који је убирао »влашки дука^т«. Сматрамо да се већи број помена дукатника у дубровачкој архивској грађи за Херцеговину не односи на дукатника који је купио »влашки дука^т«.

Дукатници обично нису ишли сами. Ако дукатник већ сам није означен као склав с Порте,⁴⁶ склав се у прво време налазио у његовом друштву.⁴⁷ Уз дукатника је редовно био његов писар, који се турски бележи као јасаџија.⁴⁸ Тај писар је обично гласник код слања дара или поруке дубровачкој влади,⁴⁹ али се као лице које дукатник упућује у Дубровник срећу и хришћани, у једном случају отац једног угледног конвертита.⁵⁰ Вероватно се на писара мислило кад се помиње дукатников друг (*cum socio*).⁵¹ Понекад ти писари самостално упућују дар Републици св. Влаха, иако при том ово не чине њихови претпостављени, дукатници.⁵² У једном случају, марта 1518 године, говори се о *приписнику*: дукатник, приписник и емин дошли су у Дубровник због живља с турског територија на дубровачком подручју, с писмом султановог сина.⁵³ Свај приписник није обичан дукатников писар него пописивач. Поред писара, понекад приписника и евентуално склава, уз дукатник се бележи и емин,⁵⁴ и то чак као дукатников емин (*emino ducathnici*).⁵⁵ С друге стране, и сам се телосник бе-

⁴⁶ DAD, Cons. Rog. XXVI, 117' од 12 јула 1498; XXXII, 137 од 20 септембра 1512; XXXV, 249' од 28 јула 1520 (*sclavo Porte telosnico*).

⁴⁷ DAD, Cons. Rog. XXV, 283'. P. Skok је добио погрешно обавештење да је забележен *ducathnicus sclavus*, пошто стоји *ducathnico et sclavo* (нав. м., 304—5, бел. 8). Може бити да П. Скок ипак има право, те да је грешком настало оно „et“.

⁴⁸ DAD, Cons. Rog. XXIX, 149' од 15 јула 1503 (*scriba*); XXX, 159' од 1 јула 1506 (*scribanus*); Cons. min. XXVI, 117 од 12 јула 1498 (*scriptor*) Cons. Rog. XXVIII, 38 од 20 маја 1497 (*sorche*). Јасаџија: Cons. Rog. XLVI, 140 од 22 јуна 1543; XLIV, 157' од 15 марта 1539; XLV, од 12 октобра 1540. — С. Трухелка (*tursko-slovenski spomenici*, стр. 321) без икакве подлоге сматра да је турски орган „сорџија“ био телосник, по њему опет без основе, сабирач деце за јаничаре.

⁴⁹ DAD, Cons. Rog. XXIX, 149' од 15 јула 1503 и XLVI, 140 од 22 јуна 1543.

⁵⁰ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 41 од 2 августа 1516 (Радосав Катушић из Царнице). Гласник: Cons. Rog. XIX, 285—5' од 26 новембра 1467. Човек дукатников: Cons. Rog. LXXII, 242' од 29 маја 1593. Људи: Cons. Rog. LXX, 207 од 4 јуна 1590.

⁵¹ DAD, Cons. Rog. XXXII, 157 од 22 септембра 1512, XLVI, 47' од 10 новембра 1542.

⁵² DAD, Cons. Rog. XLIV, 157' од 15 марта 1539; XLVI од 22 јуна 1543 (Дар је претстављен *nomine jazagiae et non ducathnici*, но и дукатник је дарован).

⁵³ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 228—8'.

⁵⁴ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 228 од 2 марта 1518.

⁵⁵ DAD, Cons. min. XXIV, 268 од 3 јула 1493 и Cons. Rog. XXII, 55' од 6 јула 1493.

лежи као емин.⁵⁶ У једном свом ферману од 23 сафера 903 год. хиџре (18-19 октобар 1497) султан Бајазид II извештава кнеза и дубровачку господу »ведомо да ви је како саде верни и почтени слуга и уздани емин царства ми Касум челебија који пише херцегову земљу и бере влашке дукате« написа књигу на Порту о томе како многи људи који су уписани под херцегову земљу беже на дубровачку територију.⁵⁷ Уз дукатника је у једном случају забележен неки Мустафа *qui est super mangufcia*, у једном другом документу телосников хџаја.⁵⁸ Овећа пратња телосника тј. харачника била је за рају прави терет, пошто су се и људи и коњи пратње бесплатно хранили на рачун сељака.⁵⁹

Телосници или дукатници су одреда били Турци, покаткад и исламизовани наши људи, али као претставници Порте одакле су слани. Понекима од њих забележена су имена. Године 1497 »влашке дукате« купио је већ поменути Касум челебија. Следећег лета склав-дукатник био је Хераковић, тј. Ибрахим, син Херака Вранеша.⁶⁰ Године 1506 забележени су, првог јула, телосник Синан-бег и његов писар Јакуб-бег, а 18 јула Рустем Турчин дукатник и Мустафа који га је пратио.⁶¹ Ујесен следеће 1507 године дукатник *ducatus Cherezgovine* био је Мехмед Турчин звани Цигалић, дакле наш човек.⁶² Године 1516 емин-харачар био је неки Мустафа-бег.⁶³ Десет година затим, херцеговачки дукатник био је Махмуд челебија.⁶⁴ Године 1542 бележи се Мустафа челебија, новски емин, а следеће 1543, рођак Сулејман-паше.⁶⁵ Телосник Требиња 1522 године био је неки Мустафа.⁶⁶ Дукатници су, као што се види били угледни склави с Порте, челебије, спахије с беговским титулама, бивше кадије⁶⁷, једном речју људи од угледа

⁵⁶ DAD, Cons. Rog. XXV, 269' од 2 октобра 1488 (*emino telosnicho*). Емин Харачар: Cons. Rog. XXXIV, 41 од 2 августа 1516.

⁵⁷ Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I, део 2, Београд — Ср. Карловици, 1954, стр. 323—4; С. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici* стр. 113—4; Г.л. Елезовић, нав. д., стр. 1005.

⁵⁸ DAD, Cons. Rog. XXX, 170' од 18 августа 1506 и XLVIII, 99'—100 од 23 децембра 1547.

⁵⁹ О томе види: Х. Хаџибегић, нав. м., стр. 376 (прве године Сулејмана Законодавца); Бр. Ђурђевић, О утицају турске владавине на развитак наших народа, *Годишњак ИД БиХ II* (1950), Сарајево, стр. 54.

⁶⁰ DAD, Cons. min. XXVI, 117'; В. Нгабак, нав. м., стр. 59.

⁶¹ DAD, Cons. Rog. XXX: 159' и 170'; С. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, стр. 321. Неки Рустем се пола године касније, 6 фебруара 1507, среће као нови војвода Рудина (*Исто*, 208), можда се ради о истом лицу, тим пре што је Рустем дукатник означен само као Турчин, без беговске или какве друге титуле.

⁶² DAD, Cons. Rog. XXX, 269 од 2 новембра 1507.

⁶³ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 41.

⁶⁴ DAD, Cons. Rog. XXXVIII, 166' од 8 октобра 1526.

⁶⁵ DAD, Cons. Rog. XLVI: 47' и 195 (*familiarem Suleman bassae*).

⁶⁶ DAD, *Cassa publ. v. c.* 28 сдесна.

⁶⁷ DAD, Cons. Rog. XXVII, 63 од 6 августа 1493; С. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, стр. 321: бивши карамански кадија — телосник у Босни.

у Цариграду, било их је, међутим, и из редова обичних муслимана, којима се ни име није знало, те су уписани само као Турци.⁶⁸

С плаћањем дуката у Херцеговини под Турцима није баш ишло глатко. Као и за време домаће феудалне државе, народ је бежао у приморје, па чак и преко мора. У Дубровник се, сасвим разумљиво, свет најрадије и највише склањао. Више докумената о дукатницима односи се на интервенције дукатника да се одбегла раја поврати. Већ је поменут ферман Бајазиде II из 1497 године, којим наређује дубровачкој властели да сав живаљ који је уписан под херцегову земљу пошље у места у којима је био уписан; ако би се ови људи опет к њима вратили, да им не примају.⁶⁹ Било је, дакле, чак и поновљених добежавања на дубровачко земљиште. Првог јула 1506 телосник и његов писар приспели су у Дубровник *quesitum vasallos Turcorum obnoxios ad telos*.⁷⁰ Иста се ствар поновила новембра следеће године.⁷¹ Петог јануара 1518 дубровачко Вијеће Умољених овластило је кнеза и чланове Малог вијећа да одговоре на писмо херцеговачког телосника који је писао Дубровчанима *pro gente fugitiva dicti ducatus*.⁷² Исте 1518 године у Дубровник су дошли дукатник, приписник и емин, те се другог марта помиње неко јемство писмима *pro gente et familiis Turcorum, existentium in civitate et tenetis nostris*; сутрадан прихваћен је хуџет који су Дубровчанима начинили дукатник и приписник *pro gente Turcorum pro qua nobis scribit filius imperatoris*.⁷³ Двадесет осмог јула 1520 у дубровачком Сенату је одлучено да се даде уздарје на дар фочанског кадије и Портиног склава телосника који су стигли са султановим писмом *pro querendo vasallos Turcorum obligatos ad telos*.⁷⁴ Султановим телосницима, тј. *illis qui exignunt telossum*, Сенат је 18 фебруара 1531 изгласао да им се, кад дођу, може понудити наклоност да могу слободно одвести оне који су дужни да плаћају. По свему изгледа да су турски поданици из Херцеговине дуже бравили на дубровачком земљишту, али да су их дукатници враћали у завичај. Нема непосредног доказа да би пребези платили или плаћали данак, али да би остајали у новој, дубровачкој средини, иако је и овај случај начелно могућ. С појединцима је

⁶⁸ DAD, Cons. min. XXIX, 15' од 3 јула 1500 (*Turcis telosnicis*). Скарпич, (нав. м., стр. 68) пише: „Финансиској струци припадали су и дукатници...“ Из овакве стилизације могао би се добити утисак да су дукатници били чиновници стално запослени у поменутој струци. Овај утисак не би био стварности адекватан. За И. Божића телосник и дукатник су „царска звања“ (Херцеговачки Санџак-бег Ајаз, 68).

⁶⁹ Љ. Стојановић, Нав. д., стр. 323—4; С. Трухелка, *Turkslovenski spomenici*, стр. 113—4.

⁷⁰ DAD, Cons. Rog. XXX, 159.

⁷¹ Исто, 259': *quesitum vasallos Turcorum obligatos solutione ducatos*.

⁷² DAD, Cons. Rog. XXXIV, 202'.

⁷³ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 228—8'

⁷⁴ DAD, Cons. Rog. XXXV: 249', 250' (кадија и дукатник *qui querunt vasallos Turcorum*)

ишло лако, тако да се никад, у вези с плаћањем харача не помињу бројни момци из ближег или даљег залеђа који су радили у дубровачким занатским радионицама, трговинама или и на бродовима. За породице, међутим, нарочито кад их је било више, ствар је била друкчија. Уосталом по породицама, тачније на огњиште се и плаћао влашки порез.

Турски харачари, тј. они који плаћају харач, бележе се и на млетачком земљишту. Октобра 1517 забележени су такви бегунци на Брачу, а из Будве је јављено да се овај свет попео на бродове те прешао у Апулију.⁷⁵

Понекад се и потпуно отказивало да се плаћа данак. Занимљиви су неки подаци које доноси Марино Санудо за 1533 годину. Својим писмом од првог марта шибенички кнез је јавио у Венецију, поред осталог, да су санџаци Клиса (*Persich*), Босне и Херцеговине (*di ducato*) са својом коњицом пошли према Кимери, *perche Timatori* (Кимериоти) *non voleno pagar el taloso (telos) al Sr. Turcho*. Врло је карактеристична, притом, примедба да ови санџаци воде собом само Турке, пошто у морлаке, влахе, немају поверења.⁷⁶ Двадесет седмог марта исте године генерални провидур Далмације у Задру послао је писмо у метрополу, у коме јавља да су босански и херцеговачки санџак почетком марта дошли у Фочу са својим људством да казне становништво овога краја, које се подигло, те да га потчине херцеговачком санџаку. Постоји вест да су се поменути санџаци с војском налазили према Макарској, па да се народ, имајући гласове о њихову доласку, разбежао по гори; налазећи се на тврдом терену, где су их пролази обезбеђивали, на неком месту ови су се људи почаркали с Турцима, те је ту платило главом двеста Турака и стотину њихових; санџаци су затим пошли кућама, претећи да ће хтети да покупе опскрбу.⁷⁷ Чак и кад ове вести не би могле да се потврде турским документима, којих уосталом за ово време има тако

⁷⁵ *Marina Sanuda: Odnosaji skupnovlade mletacke prema Juznim Slovenima, Arkiv za povijesnicu jugoslavensku*, књ. VIII (1865), стр. 28

⁷⁶ *Fr. Rački, Izvodi za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za god. 1526—1533, Starine XXV (1892)*, стр. 110—111: (*e non murlachi per non fidarsi di l' horo*) Накнадна вест је обзнанила да се у турском логору више не прича *de andar a ruina de Timaroti*, него да се босанска војска спрема за правац Јајце и Вихаћ.

⁷⁷ Исто, 114—115: ... *come a di 6 scrise, li Sanzachi de Bosina et del ducato erano andati a Fossa con le gente l'horo per castigar li homeni di quelle parte, she si erano sublevati, et haveano levata la obedientia al Sanzasho del ducato. Hora ho hauto aviso, she ditti Sanzachi con le gente furone a Ugiam locho sopra la Marchacha, dove trovarono, che tutte quelle gente, havendo prima inteso del venir, fugiteno ali monti con le famegie, et hessendo in locho forte per li passi si salvorono, ma sharamuzono insieme in certo loco de quelli passi, dove morirno da zercha 200 Turchi et 100 dil'horo. Et li Sanzachi tornorono a saxa minazando di voler far provisione. Генерални провидур је о овоме јавио и раније из Трогира: коњица, пешадија и артиљерија из Босне и Херцеговине иду у Фочу *per castigar quelli popoli she sono sublevati contra Turchi et hauno levato la obedientia al Sanzacho dil ducato* (Исто, 112).*

мало, ипак остаје да с херцеговачким власима нешто није било у реду 1533 године, као уосталом, у исто време, ни са сточарском, патријархално организованом групом Кимериота у јужној Албанији. Око 1530 године јављају се први јаснији знаци декомпозиције отоманског државног и друштвеног склопа. Отуда и није чудно да се 1533 године јавила снажнија реакција код сточара на разним странама, иако ови никако нису могли бити међусобно политички повезани. Узнемирења мањег обима, на локалном терену и можда из других побуда било је у Херцеговини и раније. Тако, неки је немир и неко узрујање владало у Требињу и у јужној Херцеговини 1504 и 1505 године. И тада, али и раније и касније, Турци стварају од херцеговачких влашких нахија веће војводлуке, на чело којих доводе муслимане, свакако да преберу таласав влашки терен.⁷⁸

Сама Порта је увек показивала спремност да филурције који би се населили у плоднијим областима претвори у обичну рају. О томе сведоче многе канун-наме. На став Цариграда утицали су и политички догађаји. Од значења је Курипешићев податак из 1530 године. Говорећи о Босанцима он вели: »Они нису дужни да од земље коју обрађују дају какав други порез осим годишње по једну угарску форинту, тј. 50 аспри од сваке куће. Али сада, ове године, пошто је освојио највећи део Хрватске и велики део Угарске себи потчинио, почео је оба хришћанска вјерозакона да јаче оптерећује и новим наметима, које ћемо сада набројати, кињи«.⁷⁹

На овом месту може се учинити једна претпоставка. Има доста основа да се сматра да под Босном Курипешић подразумева и Херцеговину. У овом случају требало би узети да је овећи део херцеговачких влаха изгубио свој статус повлашћене влашке раје после 1530 године. Ако се ово прихвати, врење које се у Херцеговини и посебно међу морлацима, власима, јавило 1533 године, било би нормална реакција на новонастало стање. Занимљиве резултате пружа анкета о томе у којим се месецима јављају дукатници и телосници у Дубровнику после 1530 године. У периоду од 1530 до 1586 године на време од јануара до марта отпада 34,6% података, а на време од маја до јула 15,4% података. Поменути отсеци године могу се односити и на плаћање »влашког дуката«, нарочито онај мајско-јулски термин (ђурђевдан). Месеци кад се искључиво плаћао харач, тј. телос јесу октобар, новембар и децембар, на које време отпада 46,2% архивских података. Пропорција вести о дукатницима и телосницима за време од 1530 до 1586 године, дакле, померила се у прилог не влашког дуката. Крајем XVI века, међутим, морало је опет бити неких измена, пошто се од шест помена о дукатницима за време

⁷⁸ В. Нгабак, нав. м., стр. 63—4.

⁷⁹ В. Курипешић, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530, Sarajevo, Svjetlost, 1950, стр. 22.*

од 1586-93 године два односе на мај, два на јуни, један податак на фебруар а само један на октобар. Можда је услед притиска незадовољне влашке масе у пописним дефтерима 70-тих и 80-тих година XVI века поново шире примењиван статус влаха.

Један турски докуменат из 1579 године привлачи пажњу кад је реч о херцеговачким власима. Тај докуменат од 7 зилхице 986 год. хидре тиче се зијамета од 25.500 акчи, који је у нахији Рудине поседовао миралај дукањинског санџака Хајдар.⁸⁰ Нахија Рудине, по ономе што се досад зна може бити само херцеговачка влашка нахија Рудине. У овом случају пре ће се радити о обичној рајинској земљи у Рудинама која је давала приход зијамету него о статусу влаха чија би филурија посебно била одређена поменутом Хајдару, те је свакако убирана на самом терену.

Дукатници су свраћали у Дубровник не само да би одводили у султанове земље одбеглу рају, него и приватно, да посете и виде град. Прва таква посета пада октобра 1510 године а спомиње се у 1518, 1519, 1521, 1523, 1524, 1525, 1526.⁸¹ Један дукатник из Херцеговине дошао је с Порте с писмом дубровачких поклицара које га је препоручивало дубровачкој влади.⁸² После 1526 године дукатници се више не срећу као обични туристи и гости у Дубровнику.

И пре 1510 и после 1526 године, међутим, дукатници су слали дар Републици и тиме најављивали свој долазак у суседство града. Дарови су могли бити две врсте: у стоци и у неким предметима источњачке израде који су у Дубровнику, у саобраћају с људима и у промету робе из турске сматрани типично турским поклонима.⁸³ Дукатник који је дошао у Дубровник октобра 1519 године дотерао је 144 овце и два телета а даривао је и један ћилим и једну »хабену«.⁸⁴ Шест година затим, дукатник је, кад је посетио Дубровник поклонιο влади једну лулу и 16 шкопаца и оваца, а колега овога при посети годину дана касније даровао је при својој посети 8 телади и један ћилим.⁸⁵ Последњи

⁸⁰ Т. С. Baçvekâlet arçivi, Mühimme defteri XXXIII, стр. 28, бр. 297 (по регестима) S r a i c (нав. м., стр. 24) погрешно уопштава кад каже да су власти свуда у турској држави где их је било плаћали филурију, тј. уживали влашки статус.

⁸¹ DAD, Cons. Rog. XXXI, 235'—4 XXXIV, 280; XXXV, 138; XXXVI, 78'—9; XXXVIII 52', 166' XXXVII: 127, 244.

⁸² DAD, Cons. Rog. XXXVI, 78'—9 од 26 јуна 1521.

⁸³ DAD, Cons. Rog. XXVI, 198 и Con. min. XXIV, 268 — види: И. Бож ић, Херцеговачки санџак-бег Ајаз, стр. 76.

⁸⁴ DAD, Cons. Rog. XXXV, 138.

⁸⁵ DAD, Cons. Rog. XXXVIII: 52' 166' од 27 октобра 1525 и 8 октобра 1526.

податак да дукатник шаље сточни дар тиче се 1543 године.⁸⁶ Код слања сточног дара у Дубровник ради се о посебном облику размене добара, скоро као неке трговине, али од случаја, осим изузетно. Но, док је у другим приликама, нарочито кад овај поклон шаљу санџак-бези као и војводе и кнезови влашких скупина, поменути облик трампе почест, с неколико стотина комада стоке а годишње и на покоју хиљаду,⁸⁷ и с дубровачким уздарјем не баш много изнад тржне вредности догнатог дара, — кад се ради о телосницима и дукатницима, ова појава није честа, а Републичино уздарје знатно премашује вредност упућене живе робе. Отуда, ова се размена не може означити као трговина, него је сточни, као и други, дар прилика да се прими новчана или робна премија суседног трговачког града, који је имао рачуна да са свим турским претставницима власти лепо живи, нарочито ако може за ситне паре. У неким од горе поменутих случајевима постоји тачно забележена вредност дара и уздарја. Године 1519 поклон је вредео 34 дуката а за уздарје је издато 2800 аспра, чему је још додато 200, дакле у свему 3000 аспра, што претставља скоро двапут већи износ. Године 1525 дар је у свему износио 6 дуката и 17 гроша а за компензацију је одређено 600 аспра, али кад је дукатник одбио да прихвати узвраћену пажњу, додато је још 200 аспра, дакле укупно 800 аспра, што претставља далеко више од двоструке вредности. Следеће године за 15 дуката потрошено је 1400 аспра, а 1543 на 75 аспра 300, тј. тачно четири пута више. Полазна квота излазила би, отприлике, дуплирани износ дара, рачунајући дукат по старој утврђеној сразмери од 50 аспра.

Предмети »турске« врсте дара јесу: ћилими, »хабене«, *bochassini*, камелот у природној, или црној боји или *leonati*,⁸⁸ бакарни бокал и *sumachos pro bibendo*,⁸⁹ *bacetizas i colarnos a cambus*, узде често сребром ишаране.⁹¹ У ову врсту треба убројити и предавање коња, који се обавезно враћао дародавцу,⁹² дакле, типична могућност да се изнуди стварни поклон. Од свих даровних »реквизита« најчешћи и скоро типични су ћилим и »хабена«. У неким документима, нарочито познијим, изричито

⁸⁶ DAD, Cons. Rog. XLVI, 195.

⁸⁷ Види: В. Л. Скарић, нав. м. стр.: 59 и 62—3; С. Труhelka, *Tursko-slovjenski spomenici*, стр. 323—4.

⁸⁸ DAD, Cons. Rog. XXVIII, 209' од 20 маја 1500 и XXXVII, 127 од 7 децембра 1523.

⁸⁹ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 278' од 3 марта 1518.

⁹⁰ DAD, Cons. Rog. XXXVI, 78' од 26 јуна 1521.

⁹¹ DAD, Cons. Rog. XLVIII, 99'—100 од 23 децембра 1541.

⁹² DAD, Cons. Rog. LIV, 109' од фебруара 1558.

стоји да су Дубровчани узвраћали тканинама, тј. да је трампа обављана.⁹³

*
*   *
*

У три случаја дукатници односно телосници јављају се у вези с пописом Херцеговине односно с приписником, који је био одговоран орган при попису. Временски први податак претставља већ приказани ферман Бајазита II из 1497 године, у коме се говори о емину Касуму Челебији »кои пише херцегову земљу и бере влашке дукате«. Већ је поменуто докуменат из марта 1518, по коме су дукатник, приписник и емин дошли у Дубровник с писмом султановог сина *pro gente et familiis Turcorum, exitentium in civitate et tenutis nostris*. Један је податак, пак, из 1515 године; шестог септембра изабрана су два племића да пођу у Конавле да заједно с конавоским кнезом поздраве крајишника који преко Конавала иде у Херцег Нови, заједно с емином и кадијом, који пописује херцеговачки санџак у вези с царским телосом (*super telos imperatoris*). Овај емин имао је назив приписник (*prispresnich*), те је *facit descriptionem sanzachatus Chertzegovine*.⁹⁴ О овом попису од септембра 1515 године постоји још пар података. Десетог септембра Сенат је решио да се дарују они који прате Портиног емина који пописује херцеговачки санџак, дакле склав, или кадија, или какав други функционер. Из одлуке од 22 септембра излази да емин и склав *facient descriptionem villarum et domorum ac hominum sanzachatus Chertzegovine*. Шестог октобра Сенат је решио да се једна особа упути Мустафа-паши Јуришевићу, по случају емина-пописивача херцеговачког санџака који је прошао према Херцеговном, а онда преко Конавала за Требиње.⁹⁵

Телос се пописивао и у другим деловима отоманског царства. При том је било злоупотреба, тако да су и дубровачки грађани уписивани као да су султанови поданици. Дубровчани су зато израдили да на Порти добију »мандат« о ослобођењу Дубровчана који су били уписани *in teftero telossi*. Када је улето 1516 био

⁹³ DAD, Cons. min. XXVI, 117'; Cons. Rog. XXX, 261'; LXIX, 15'; LXX, 20; LXI, 85'.

⁹⁴ DAD, Cons. min. XXXII, 62'; С. Трухелка, *Tursko-slovenski spomenici*, стр. 319—20.

⁹⁵ DAD, Cons. Rog. XXXIII: 212', 213'; 214'—5, 216; 216', 217'. Овај Мустафа паша забележен је почетком децембра 1515 као нови санџак Врхбосне (исто, 245).

попис у Босни, да се случај не би поновио, 3 јула је једном Пуцићу који је пошао у Врхбосну дат тај »мандат« да се заведе у кадијиној књизи сицила.⁹⁶ Један докуменат од 20 априла 1486 говори о два Дубровчана, вероватно из Сребрнице или Олова, који су због својих поседа и других непокретних добара у Турској били подвргнути плаћању султановог телоса и свих јавних терета као султанови поданици.⁹⁷ Дакле, и на питању телоса, тј. харача може се говорити о односима Дубровника према Турској у време првих деценија турске владавине после коначног пада Херцеговине.

Потпуности ради и да би се истраживачима који обрађују турске изворе, нарочито пописне дефтере, пружио увид у ову дубровачку документацију о пописима у дубровачком залеђу, овде ће се саопштити сви прикупљени дубровачки архивски помени о пописима суседних султанових земаља. Већ су објављени подаци о попису Босне 1475 године и Херцеговине од фебруара 1447.⁹⁸ После горе наведених пописа од 1447, 1515 (односно 1516 у Босни), долази попис у Босни, улето 1522 године. Девог августа те године, наиме, Вијеће Умољених је потврдило дар који су маловећници упутили *chadie et emino, deputatis ad describendo (sic) Bosnam*, а који су даровали дубровачку владу неком сребрником и једним свиленим појасом.⁹⁹ Године 1525 уследио је попис Херцеговине, Црне Горе и других покрајина турских.¹⁰⁰ Емин који је уз Портиног склава вршио попис такође се називао

⁹⁶ DAD, Cons. Rog. XXXIV, 28'. Текст овог мандата претставља ферман Селима I од 26 априла 1516 кога је у преводу објавио Г. Л. Елзовић (Турски споменици, књ. I, св. 1, Београд, СКА, 1940, стр. 921—3).

⁹⁷ V. Makušev — M. Suflay, *Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji, Starine, XXXI (1905), стр. 52—53: Franciscus Martini de Francho et Johannes Luce, consocii telasnis (?) serenissimi imperatoris Turchorum, et qui solvunt et sustinent onera publica cum alis subditis ipsius imperatoris prefato imperatori causa possessionum et aliorum bonorum stabilium, que habent in tenentis eiusdem imperatoris.*

⁹⁸ C. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici, стр. 319; В. Нгабак, нав. м., стр. 55.*

⁹⁹ DAD, Cons. Rog. XXXVI, 244'.

¹⁰⁰ DAD, Cons. Rog. XXXVIII, 47 од 16 октобра 1525: *de donando emino deputato ad describendum Chertzegovinam et Cernagoram et quedam alia loca et provincias Turchorum.* Посебан пописни дефтер за Црну Гору из 1525 године није досада нађен.

приписник Херцеговине.¹⁰¹ Попис који је почео, изгледа, октобра још није био завршен 1 јуна 1526.¹⁰² Крајем 1539 год. и почетком 1540 године, попис Херцеговине обавио је неки Махмуд-бег; попис је завршен средином априла 1540.¹⁰³ Следећи попис Херцеговине био је почетком 1569 године. На седници дубровачког Сената од 24 фебруара 1569 године одлучено је да се пошљу два дубровачка племића да послују *cum descriptore territorium et locorum imperatoris Turcarum in his partibus, qui ad presens reperitur in Narendo (sic)*.¹⁰⁴ Две године доцније случај се поновио, тако да је слат један племић *jasagiae descriptori domini Turcarum in his finibus*.¹⁰⁵ Новембра 1579 пописивач султанових земаља био је у Дубровнику добро познат Мемишак,¹⁰⁶ раније назор с Неретве а онда дефтердар Босне. Неки пописивач Ибрахим среће се у дубровачким архивским књигама августа 1588 године.¹⁰⁷ Науци је већ познат помен о попису Босанског санџака из 1563 године и из 1485, 1489, 1498-9, 1516, 1520-21 и 1528-30.¹⁰⁸

Сви поменути пописи нису били истоврсни. Поред пописа који су дали дефтере у којим је садржан списак тимара и зијамета и број кућа и села. У више варијаната према намени, постојали су пописи филуриција, тј. давалаца »влашког дуката«. Дефтери из прве групе прилично су сачувани и њих наши научни радници све више користе. Влашки пописни дефтери, међутим, мање су познати. У низу пописа који су овде нотирани несумњив попис влашке раје био је онај Касум челебије из 1497 године. Можда би то био чак први попис ове врсте у Херцеговини, иако из тога никако не излази да пре 1497 године не би било филу-

¹⁰¹ Исто, 47' и 48 (*dono sclavis Porte, socii pripisnici Cherezgovine*).

¹⁰² Исто, 128'. Приписник је послао ћехају из Цернице са писмом да му се купе у Дубровнику неке ствари.

¹⁰³ DAD, Cons. Rog. XLIV: 268 (одлука о уздарју од 11 јануара), 314' (о одлуци о даривању Махмуд-беге стоји: *descripsit territorium Cherezgovinae*).

¹⁰⁴ DAD, Cons. Rog. LXIX, 82'.

¹⁰⁵ DAD, Cons. Rog. LX, 117—7' од 23 фебруара 1571, В л. С к а р и ћ, нав. м. стр. 68—9 (*il descrittore del paese del Turcho*).

¹⁰⁶ DAD, Cons. Rog. LXV, 146: *Memisach nazor, tanquam descriptori terrarum Imperatoris Turcarum*.

¹⁰⁷ DAD, Cons. Rog. LXIX, 301'—2.

¹⁰⁸ Н. Филиповић, Царска заповијед Бешарету, ГЗМ за 1949—50 год., стр. 285; Н. Филиповић, *Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima*, Pregled 7—8, 1953, str. 67—76.

рициске раје. Бесумње су истог карактера и пописи 1518 и 1525 године а можда још које. Изгледа да при попису влаха није у пописној комисији учествовао кадија; исто тако, чини се да су пописивачи влаха били органи нижег ранга. Где се у Херцеговини у XV и XVI веку скупљао »влашки дукат« а где телос тј. цизја моћи ће да покажу само пописни дефтери, како они из прве групе, тако и дефтери влаха. У сваком случају Херцеговина као целина није била ни филирициска област ни подручје обичне харачарске раје, као год и Црна Гора пре доласка Скендербега Црнојевића.¹⁰⁹ Влашке нахије и групе (Доњи Власи, Рудине, Бањани, Риђани, Никшићи, Пива, Дробњаци) бесумње су били филирициске, извесне области биле су мешане (Требиње, Невесиње, Пријепоље) док су равнији крајеви, уз Неретву, Попово и крашка поља били харачарске зоне. Детаљнији преглед филирициских села постоји засада само за XVIII век.¹¹⁰

*
* * *

Пошто је обрађивана и ситуација за време домаће феудалне државе и стање под Турцима, а како је и у једној и у другој историској средини постојао »влашки дукат«, треба рећи пар речи о дукатном данку влаха — сточара под Турцима као установи. Опште је усвојено мишљење да су влашке институције Турци преузели као обичајно право из установа средњевековних држава.¹¹¹ Док су дукат у Зети, Босни и Херцеговини сви поданици плаћали као општи данак по огњишту, и док је раја под Турцима телос, харач или главарину плаћала по одраслој глави, власи су свој дукат плаћали по огњишту, као и у старој држави. Установу »влашког дуката« Турци су примили од балканских средњевековних држава, али, кад су дошли у Херцеговину, они су с њим приспели као са већ усвојеном установом, те влашки дукатни данак нису непосредно наслеђили од босанске и херцеговачке државе. Још је мање тачно да ни харач не претставља

¹⁰⁹ Вр. Ђурђевић, *Sitni prilozii za istoriju Crne Gore u XVI i XVII veku*, *Godišnjak ID BiH VII* (1956), стр. 26.

¹¹⁰ Р. Скок, нав. м. стр. 304 (према саопштењу Ђ. Трухелке).

¹¹¹ Вр. Ђурђевић, *Филириције у Црној Гори*, стр. 335.

»ништа ново«,¹¹² те да Турци, освојив Босну, придржали су институцију дукатних земаља.¹¹³ Харач у висини дуката и који се убирао од одрасле мушке главе а не од куће постојао је у турском финансиском систему много пре пада Босне и Херцеговине. Што се тиче саме технике убирања дукатног данка, она је до краја XVI века, колико се зна, остала иста: сваке године ново лице као државни орган долазило је да покупи дукат.

Б. Храбак

---

¹¹² С. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici, стр. 322 — Без основе се харач изједначује с дукатом на кућна врата у Хрватској и Угарској за потребе рата, особито у време првих турских навала.

¹¹³ Р. Skok, нав. м. стр. 155.